

УДК 331.214.4 : 330.564

Кандидат економічних наук К. Г. Губін

Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Рецензенти: д. е. н., професор О. С. Марченко,

д. е. н., професор Т. М. Камінська

ПРОТИДІЯ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЯК СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ РОЗБУДОВИ СОЦІАЛЬНО-РИНКОВОЇ СИСТЕМИ ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено пошуку шляхів протидії експлуатації інтелектуального потенціалу українців в контексті реформування системи формування доходів в Україні.

У роботі окремо розглядаються головні напрями боротьби з випадковою та систематичною експлуатацією. Для протидії випадковій експлуатації інтелектуального потенціалу пропонується: збільшувати рівень ринкової свободи прийняття економічних рішень; розвивати ринкову інфраструктуру; обмежувати регулятивний вплив держави, фірм, домогосподарств, об'єднань робітників та роботодавців, громадських організацій тощо на економічні рішення; не допускати впливу на економічні рішення неекономічних факторів.

Доводиться, що для боротьби з систематичною експлуатацією інтелектуального потенціалу у складі фактора виробництва праця потрібно збільшити соціально-економічну силу найманих працівників та підвищити мобільність праці як фактору виробництва.

Для зниження ступеню систематичної експлуатації інтелектуального потенціалу у складі підприємницьких здібностей рекомендується: забезпечити відділення бізнесу від політичної влади; протидіяти орієнтації частини політико-економічної еліти на перерозподіл, а не створення вартості; боротися з корупцією на всіх рівнях.

В статті показано, що для протидії систематичній експлуатації творців інтелектуальної власності необхідно створити умови, за яких винагорода творців визначалася б лише вільно діючими ринковими силами (зокрема, попитом та пропозицією), а неринкові фактори впливу були нівельовані.

Ключові слова: експлуатація, інтелектуальний потенціал, інтелектуальний капітал, доходи населення.

Статья посвящена поиску путей противодействия эксплуатации интеллектуального потенциала украинцев в контексте реформирования системы формирования доходов в Украине.

В работе отдельно рассматриваются главные направления борьбы со случайной и систематической эксплуатацией. Для противодействия случайной эксплуатации интеллектуального потенциала предлагается: увеличивать уровень рыночной свободы принятия экономических решений; развивать рыночную инфраструктуру; ограничивать регулятивное воздействие государства, фирм, домохозяйств, объединений работников и работодателей, общественных организаций на экономические решения; не допускать влияния на экономические решения неэкономических факторов.

Обосновывается, что для борьбы с систематической эксплуатацией интеллектуального потенциала в составе фактора производства труд нужно увеличить

социально-экономическую силу наемных работников и повысить мобильность труда как фактора производства.

Для снижения степени систематической эксплуатации интеллектуального потенциала в составе предпринимательских способностей рекомендуется: обеспечить отделение бизнеса от политической власти; противодействовать ориентации части политико-экономической элиты на перераспределение, а не создания стоимости; бороться с коррупцией на всех уровнях.

В статье показано, что для противодействия систематической эксплуатации творцов интеллектуальной собственности необходимо создать условия, при которых вознаграждение создателей определялось бы только свободно действующими рыночными силами (в частности, спросом и предложением), а нерыночные факторы влияния были бы нивелированы.

Ключевые слова: эксплуатация, интеллектуальный потенциал, интеллектуальный капитал, доходы населения.

This article is devoted to finding ways to counter exploitation of Ukrainian's intellectual potential in the context of incomes formation system reform in Ukraine.

In the paper the main directions of struggle against random and systematic exploitation are examined separately. To counteract accidental intellectual potential exploitation are offered: to increase the level of market freedom of economic decision-making; to develop market infrastructure; to limit the regulatory impact of the state, firms, households, workers and employers associations and public organizations, etc. on the economic decisions; to avoid influence of non-economic factors on the economic decisions.

It is argued, that to struggle against the systematic exploitation of intellectual potential of the production factor labor it is necessary to increase the social and economic power of employees and increase the mobility of labor as a factor of production.

To reduce the systematic exploitation of intellectual potential of the entrepreneurial talents are recommended: to ensure the separation of business from political power; to counteract the orientation of the political and economic elite to redistribute rather than create value; to fight corruption at all levels.

The paper shows that to counteract the systematic exploitation of intellectual property creators it is necessary to create conditions in which the creator's income would be determined by a freely operating market forces (eg, supply and demand) and non-market impacts were eliminated.

Keywords: exploitation, intellectual potential, intellectual capital, income.

Постанова проблеми. В сучасному світі накопичення та ефективне використання інтелектуального потенціалу є одними з головних завдань кожної країни, суспільства та особистості. Експлуатація інтелектуального потенціалу руйнує стимули до його нарощування та знижує ефективність використання.

Протидія експлуатації сприяє формуванню нормальних ринкових відносин з приводу реалізації інтелектуального потенціалу, активізує потужні ринкові сили та механізми, що спонукають людей нарощувати свій потенціал та заохочують інвестиції у розвиток і реалізацію інтелектуального потенціалу. Важливим наслідком зниження ступеню експлуатації є підвищення ефективності використання інтелектуального потенціалу, адже за умов еквівалентності обміну розширюють свою діяльність найефективніші господарські суб'єкти, що максимізують віддачу від інтелектуального потенціалу, а відносно неефективні учасники економічної

діяльності витісняються з ринку. Однією з визначальних рис притаманної економічно розвиненим країнам соціально-ринкової системи формування доходів є еквівалентність економічних відносин. Порушення цієї еквівалентності нерідко пов'язано з експлуатацією. Тому протидія експлуатації наближає Україну до економічно розвинених країн.

Вирішення зазначених практичних завдань неможливе без розробки теоретико-методологічних засад аналізу експлуатації інтелектуального потенціалу в Україні та теоретичних засад протидії цьому типу експлуатації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід уточнити, що термін «експлуатація» в економічній літературі може застосовуватися в сенсі використання (наприклад, К. Марксом [1, с. 841]) та в економіко-теоретичному сенсі, в якому він і буде використовуватися у даній роботі.

Згідно марксистського підходу експлуатація – привласнення результатів чужої праці власниками засобів виробництва в класово-антагоністичних суспільних формаціях. Вона розглядається закономірною рисою капіталістичного способу виробництва, якої можливо позбутися лише разом із самим капіталізмом [2, с. 204–206].

Хоча дослідження експлуатації отримало потужного поштовху у межах марксизму, проблема експлуатації не є суто марксистською. Багато видатних економістів не марксистського спрямування визнавали існування експлуатації у ринковій системі. Зокрема, Дж. Гелбрейт писав про виникнення експлуатації у випадку, коли людина, через її відносно недостатню конкурентоспроможність на ринку праці, змушена працювати за нижчу винагороду, ніж зазвичай виплачується в економіці за такі зусилля [3, с. 105]. А. Пігу пов'язував експлуатацію із ситуацією, коли робочим платять менше вартості граничного чистого продукту, що створюється ними [4, с. 172]. На думку Ф. Хайєка, експлуатація – це вигода одного на збиток іншим [5, с. 163].

В статті «Економічна експлуатація як одна із загроз економічній безпеці України», базуючись на методологічному підході теорії факторів виробництва, згідно якого вартість створюється не тільки працею, а усіма факторами виробництва, запропоновано розуміти під експлуатацією безвідплатне привласнення власниками факторів виробництва економічних благ за рахунок отримання винагороди, що перевищує внесок цих факторів у створення вартості [6, с. 429–430]. Власники жодного з факторів виробництва не проголошуються експлуаторами чи експлуатованими апріорі: експлуатація виникає лише тоді, коли порушується еквівалентність обміну, коли економічна винагорода людини не відповідає її економічному внеску. Експлуатація, таким чином, не зводиться до відносин між капіталістом та найманим працівником, а має багато засад та напрямів. Наприклад, один найманий працівник може експлуатувати іншого, а власник капіталу – підприємця, та навпаки.

Виходячи з такого розуміння експлуатації, у статті «Випадкова та систематична експлуатація в Україні» [7], проаналізовано основні види експлуатації: внутрішньолокаційну та міжлокаційну, систематичну та випадкову. В статті «Протидія експлуатації в Україні: з чим і як боротися» [8], базуючись на викладеній в [6, 7] концепції, що передбачає існування багатьох засад, напрямів та видів експлуатації, розкрито основні шляхи боротьби в нашій країні з експлуатацією власників різних факторів виробництва. При цьому протидія експлуатації

інтелектуального потенціалу окремо не розглядалася; специфічні заходи, необхідні для такої протидії, не розкрито.

Базуючись на марксистській концепції експлуатації та розвиваючи її, А. В. Бузгалін у статті «Експлуатація творчої діяльності: інтелектуальна рента як [превратна] форма привласнення капіталом всезагального культурного багатства» виділяє чотири історико-логічних «пласти» (підсистеми виробничих відносин) експлуатації праці капіталом:

«1) «класичну» систему відносин виробництва [найманою працею] і привласнення [капіталом] «звичайної» додаткової вартості;

2) відносини виробництва і привласнення монополістичного [над]прибутку і фінансового прибутку;

3) зняті неолібералізмом (відтворювані в урізаному-деформованому вигляді) відносини перерозподілу частини додаткової вартості і «дифузії» капіталу;

4) відносини експлуатації креативної діяльності та привласнення інтелектуальної ренти та інші, специфічні саме для сучасного етапу, складові тотальної гегемонії капіталу і, зокрема, експлуатації» [9, с. 11].

Особливість експлуатації творчої діяльності А. В. Бузгалін вбачає у тому, що вона є не тільки експлуатацією конкретного творця, а й експлуатацією капіталом всієї креатосфери, безкоштовним привласненням всіх тих культурних благ, які були розпредмечені конкретним креативним працівником корпорації в процесі створення для неї комерційної інновації; це експлуатація сукупним капіталом креатосфери людства в усьому її просторовому і часовому багатстві [9, с. 15–16].

На думку А. В. Бузгаліна, зняттям експлуатації [всезагальної] творчої діяльності може бути лише зняття приватної власності на культурні цінності (тобто зняття інтелектуальної власності), а останнє може бути реалізовано лише як зняття відносин відчуження і привласнення (в економічному їх розумінні) в світі креатосфери, відмова в світі від власності як особливого інституту. Зняття експлуатації [всезагальної] творчої діяльності розглядається як власне комуністичний процес, як складова процесу трансформації «царства необхідності» в «царство свободи» [9, с. 16–17].

Зважаючи на сказане, можна підсумувати, що в межах такого методологічного підходу суттєве зниження ступеню експлуатації в Україні, на сучасному етапі її розвитку, неможливе.

Проте, якщо використати у якості теоретико-методологічних засад концепцію експлуатації, викладену нами в [6–8], цілком реально віднайти шляхи ефективної протидії експлуатації інтелектуального потенціалу, які можливо реалізовувати в сучасній Україні, в межах ринкової економіки та без найрадикальнішої соціально-економічної перебудови.

Постановка завдання. Мета статті – розкрити головні напрями протидії експлуатації інтелектуального потенціалу українців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтелектуальний потенціал особистості може реалізовуватися (тобто перетворюватися на інтелектуальний капітал) у складі людського капіталу або шляхом відокремлення від людини. В першому випадку мова йде про реалізацію інтелектуального потенціалу у складі факторів виробництва праця та підприємницькі здібності; в другому – про ситуацію, коли інтелектуальний капітал набуває незалежного від свого творця існування, втілюючись в певних об'єктах, процесах чи явищах, що стають об'єктами права інтелектуальної власності.

Експлуатація інтелектуального потенціалу у складі праці та підприємницьких здібностей виникає тоді, коли економічна винагорода власників цих факторів виробництва нижче за їх внесок у створення вартості. Експлуатація творця інтелектуальної власності виникає тоді, коли при передачі прав інтелектуальної власності його винагорода є нижчою за вартість цих прав.

Відповідно до причин виникнення та періоду існування слід розрізняти випадкову експлуатацію (базується на чинниках, що викликають випадкові відхилення пропорцій обміну від еквівалентних; експлуататори і експлуатовані спорадично міняються місцями) і систематичну експлуатацію (заснована на чинниках, що закономірно викликають порушення еквівалентності обміну; ролі експлуататорів і експлуатованих закріплені на тривалий термін). Перший тип експлуатації пов'язаний значною мірою із тим, що закон вартості діє як тенденція, а співвідношення економічних внесків і винагород постійно коливається. У гіршому разі відповідність економічних внесків і винагород відсутня навіть як тенденція, еквівалентність обміну регулярно порушується, що пов'язано із систематичною експлуатацією [7, с. 58].

Випадкова експлуатація пов'язана з дією безлічі чинників, що хаотично відхиляють ціни від вартості. Неможливо охарактеризувати всі необхідні для безпосередньої боротьби з цими чинниками заходи. Проте організувати опосередковану боротьбу із випадковою експлуатацією реально. Для цього необхідно вплинути на суттєві риси економічної системи України, що визначають інтенсивність дії чинників випадкової експлуатації.

Отже, для зниження ступеню випадкової експлуатації інтелектуального потенціалу українців слід:

- збільшувати рівень ринкової свободи прийняття економічних рішень (чим він вищий, тим ближче пропорції обміну до еквівалентних);
- розвивати ринкову інфраструктуру (чим більше вона розвинена, тим оптимальніші економічні рішення приймаються, зокрема, завдяки кращому інформаційному, кредитному, страховому, консалтинговому забезпеченню);
- не допускати впливу на економічні рішення релігійних, культурних, національних, політичних та інших неекономічних факторів;
- обмежувати регулятивний вплив держави, фірм, домогосподарств, об'єднань робітників та роботодавців, громадських організацій тощо на економічні рішення.

Протидію систематичній експлуатації інтелектуального потенціалу українців доцільно розглядати окремо по трьом основним напрямам:

- 1) боротьба з експлуатацією інтелектуального потенціалу у складі фактора виробництва праця;
- 2) протидія експлуатації інтелектуального потенціалу у складі підприємницьких здібностей;
- 3) зниження ступеню експлуатації творців інтелектуальної власності.

Спочатку розберемо заходи, необхідні для зниження ступеню експлуатації інтелектуального потенціалу у складі праці в Україні.

По-перше, необхідно досягти приблизного балансу соціально-економічних сил власників різних факторів виробництва. Сьогодні соціально-економічна сила власників праці в нашій країні є низькою. Адже їх політичні, соціальні та економічні права почасти лише декларуються, але не забезпечуються, на противагу політико-економічній еліті, яка нерідко, на додаток до законних прав, використовує на свою

користь державні повноваження, політичну, економічну, судову владу, а також підконтрольні засоби масової інформації.

Збільшення соціально-економічної сили найманих працівників може бути двох типів: індивідуальне (збільшення соціально-економічної сили окремого працівника) та колективне (збільшення соціально-економічної сили працівників за рахунок їх об'єднання) [8, с. 60]. В сучасних українських реаліях більш перспективним є колективне збільшення соціально-економічної сили найманих працівників (до речі, колективна боротьба робітників за свої права в XX ст. у розвинених країнах виявилася досить успішною). Велику роль у цих процесах мають відіграти розвиток традицій вільного асоціювання, створення неформальних і формальних організацій найманих працівників, зокрема незалежних профспілок.

Для індивідуального збільшення соціально-економічної сили найманих працівників необхідно знижувати залежність працівника від працедавця за рахунок розширення його можливостей міняти місце роботи і кваліфікацію, а також шляхом суворого контролю за виконанням вимог законодавства про працю. Збільшення соціальних допомог тем могло би посилити позиції працівників, проте спочатку треба вирішити проблему неформальної зайнятості.

По-друге, слід підвищити мобільність праці як фактору виробництва. В цьому контексті можна взяти за приклад США, де робітники часто міняють місце роботи в пошуках кращих умов. При цьому випадки експлуатації робочої сили автоматично прибираються дією ринкових сил: на недостатньо оплачувані робочі місця важко знайти працівників. В Україні ж для розвитку можливостей по зміні робочого місця необхідно створювати умови для підвищення територіальної мобільності робочої сили, підвищувати ефективність державної політики зайнятості, зменшувати значення особистих зв'язків в трудових відносинах, працювати у напрямку зниження обмежень з боку розвинених країн на міграцію робочої сили з України тощо. Щодо останнього заходу слід уточнити, що багатомільйонна трудова міграція з України – це явище, яке сьогодні неможливо припинити. Проте треба домагатися надання офіційного статусу українським нелегальним працівникам за кордоном, бо це покращить соціально-економічне становище трудових мігрантів та знизить ступінь їх експлуатації.

По-третє, вкрай важливо обмежити, наскільки це можливо, регулятивний вплив держави, фірм, домогосподарств, об'єднань робітників та роботодавців, громадських організацій тощо на прийняття економічних рішень. Безумовно, в економічно розвинених країнах такий вплив нерідко корисний, проте в Україні поки що інтенсивний регулятивний вплив на економіку нерідко породжує корупцію, економічно неефективні рішення, необґрунтований економічною чи соціальною необхідністю розподіл і перерозподіл багатства. Причому основним «донором» для цих неоптимальних витрат зазвичай виступають наймані працівники;

По-четверте, необхідно забезпечити дотримання усіма учасниками економічної діяльності ринкових «правил гри». Порушення загальноприйнятих норм поведінки дає додаткові ступені свободи, що може стати основою експлуатації (наприклад, використання неформальної зайнятості дозволяє більш інтенсивно експлуатувати працівників).

Тепер зупинимось на заходах, необхідних для зниження ступеню експлуатації інтелектуального потенціалу у складі підприємницьких здібностей.

По-перше, треба забезпечити відділення бізнесу від політичної влади. Зрощення бізнесу та політичної влади породжує елітні економіки (тобто сфери господарювання для обмеженого кола осіб, з високими вхідними бар'єрами, що

забезпечують отримання надприбутків). При цьому надприбутки стають джерелом винагороди влади за «допомогу» у створенні та утриманні неконкурентних переваг. Це руйнує нормальні ринкові механізми формування підприємницького прибутку, а сам прибуток зменшується, частково перетворюючись на складову корупційної ренти.

По-друге, необхідно протидіяти орієнтації частини політико-економічної еліти на перерозподіл, а не створення вартості. Якщо в соціально-ринковій системі формування доходів головні зусилля підприємці спрямовують на ефективне використання ресурсів за рахунок впровадження інновацій, то в Україні, замість зниження собівартості продукції чи підвищення її якості, замість інтенсифікації маркетингових зусиль, нерідко значно вигідніше налагоджувати неформальні зв'язки із владою, аби прийняти участь у перерозподілі державної власності, отримати від держави преференції, взяти участь у державних закупівлях у якості продавця. Це ще один напрям, за яким частина доходів деяких підприємців перетворюється на корупційну ренту.

По-третє, треба боротися з корупцією на всіх рівнях, бо нерідко від підприємців вимагають сплачувати не лише за сприяння формуванню конкурентних переваг (про що сказано вище), але й просто за виконання службових обов'язків. При цьому підприємницький прибуток зменшується на користь корупційної ренти без будь-яких незаконних преференцій чи послуг підприємцю.

Настав час розібратися із експлуатацією творців інтелектуальної власності. Безумовно, питання визначення вартості інтелектуальної власності є складним. Не може бути і мови про те, щоб нав'язувати учасникам ринкових відносин певну «справедливу» вартість прав інтелектуальної власності. Проте вихід є: треба формувати в Україні загальні умови виконання закону вартості у сфері обігу прав інтелектуальної власності, який має дотримуватися як тенденція, за рахунок усунення або послаблення впливу факторів, що викликають відхилення ціни від вартості.

Інакше кажучи, для зниження ступеню експлуатації творців інтелектуальної власності треба створити умови, за яких винагорода творців визначається вільно діючими ринковими силами (зокрема, попитом та пропозицією), а неринкові фактори впливу нівельовані. Для розвитку ринків об'єктів прав інтелектуальної власності, подібних до ринків країн Заходу, в Україні передовсім необхідно сформувати конкурентне середовище, позбавлене неринкових методів боротьби. Окрім зазначених вище заходів, для цього необхідно:

- 1) забезпечити свободу формування та використання інтелектуальної власності;
- 2) сприяти інституціоналізації ринків об'єктів прав інтелектуальної власності за зразком розвинених країн (з урахуванням вітчизняної специфіки);
- 3) створити ефективну систему захисту прав інтелектуальної власності;
- 4) сприяти розвитку інфраструктури інноваційного бізнесу (установи, що фінансують та страхують інноваційний бізнес; венчурні фірми; патентно-інформаційні організації; оцінювачі інтелектуальної власності; консультанти тощо);
- 5) сприяти формуванню національної інноваційної системи (потребує розвитку креативного блоку, блоку трансферу технологій, блоку фінансування, блоку виробництва та блоку підготовки кадрів);
- 6) державне фінансування довгострокових інноваційних проектів (зокрема, фундаментальної науки);
- 7) державне стимулювання формування та ефективного використання інтелектуальної власності.

Неважко побачити, що заходи, спрямовані на боротьбу з експлуатацією інтелектуального потенціалу українців, носять переважно загальний характер. Йдеться не про примусове визначення оптимальної винагороди власників факторів виробництва, а про створення в економіці України умов, за яких ця винагорода відповідатиме вартості корисного внеску відповідних факторів виробництва.

Запропоновані заходи мають безпосередній вплив на структуру та механізми функціонування системи формування доходів в Україні, тому боротьба з експлуатацією є складовою процесів розбудови соціально-ринкової системи формування доходів в Україні.

Якщо в інтересах основної частини населення України – розбудова, в результаті ринкової трансформації, соціально-ринкової системи формування доходів, то в інтересах значної частини політико-економічної еліти – створення гібриду капіталістичної та управлінської систем, який би дозволив зробити еліту «закритим клубом», закріпивши за представниками вищих класів та їх нащадками привілейоване положення через створення перешкод для соціального, політичного та економічного просування інших членів суспільства [10, с. 319].

Тому повноцінна реалізація запропонованих заходів з протидії експлуатації неможлива без активної і наполегливої участі населення, рядових українців у процесах економічних, соціальних та політичних реформ в Україні. Для створення ефективної противаги політико-економічній еліті потрібне збільшення соціально-економічної сили основної частини населення, передовсім за рахунок розвитку інституту вільного асоціювання.

Висновки. Хоча дослідження експлуатації отримало потужного поштовху у межах марксизму, проблема експлуатації не є суто марксистською. Багато видатних економістів не марксистського спрямування визнавали існування експлуатації у ринковій системі. В даній роботі під експлуатацією розуміється безвідплатне привласнення власниками факторів виробництва економічних благ за рахунок отримання винагороди, що перевищує внесок цих факторів у створення вартості.

Випадкова експлуатація інтелектуального потенціалу пов'язана з дією безлічі чинників, що хаотично відхиляють ціни від вартості. Для протидії ним необхідно: збільшувати рівень ринкової свободи прийняття економічних рішень; розвивати ринкову інфраструктуру; обмежувати регулятивний вплив держави, фірм, домогосподарств, об'єднань робітників та роботодавців, громадських організацій тощо на економічні рішення; не допускати впливу на економічні рішення неекономічних факторів.

Для боротьби з систематичною експлуатацією інтелектуального потенціалу у складі фактора виробництва праця потрібно, зокрема, збільшити соціально-економічну силу найманих працівників та підвищити мобільність праці як фактору виробництва.

Для зниження ступеню систематичної експлуатації інтелектуального потенціалу у складі підприємницьких здібностей треба: забезпечити відділення бізнесу від політичної влади; протидіяти орієнтації частини політико-економічної еліти на перерозподіл, а не створення вартості; боротися з корупцією на всіх рівнях.

Для протидії систематичній експлуатації творців інтелектуальної власності необхідно створити умови, за яких винагорода творців визначалася б лише вільно діючими ринковими силами (зокрема, попитом та пропозицією), а неринкові фактори впливу були нівельовані.

Перспективним напрямом подальших досліджень у даному напрямі вважаємо вивчення використання об'єктів права інтелектуальної власності у якості засобів експлуатації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Маркс, К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 3. Кн. 3. Процесс капиталистического производства, взятый в целом. Ч. 2 [Текст] / К. Маркс ; издан под ред. Ф. Энгельса. – М. : Политиздат, 1989. – VI, 509–1078 с.
2. Маркс, К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. 1. Процесс производства капитала [Текст] / К. Маркс. – М. : Политиздат, 1988. – XVIII. – 891 с.
3. Гэлбрейт, Дж. К. Экономические теории и цели общества [Текст] / Дж. К. Гэлбрейт. – М. : Прогресс, 1976. – 405 с.
4. Пигу, А. С. Экономическая теория благосостояния . Т. 2 [Текст] / А. С. Пигу. – М. : Прогресс, 1985. – 454 с.
5. Хайек, Ф. А. Пагубная самонадеянность : Ошибки социализма [Текст] / Ф. А. Хайек. – М. : Агентство печати Новости, 1992. – 303 с.
6. Губин, К. Г. Экономическая эксплуатация как одна из угроз экономической безопасности Украины [Текст] / К. Г. Губин // Економіка: проблеми теорії та практики : Збірник наукових праць. – Випуск 244 : В 5 т. – Т. II. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2008. – 288 с. – С. 424–435.
7. Губін, К. Г. Випадкова та систематична експлуатація в Україні [Текст] / К. Г. Губін // Бизнес Информ. – 2009. – №9 (371). – С. 56–62.
8. Губін, К. Г. Протидія експлуатації в Україні: з чим і як боротися [Текст] / К. Г. Губін // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Економічна теорія та право. – 2010. – №1. – С. 52–63.
9. Бузгалин, А. В. Эксплуатация творческой деятельности: интеллектуальная рента как [превратная] форма присвоения капиталом всеобщего культурного богатства [Текст] / А. В. Бузгалин // Альтернативы. – 2011. – № 4. – С. 4–28.
10. Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз [Текст] : Монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, Т. М. Камінська та ін. / За ред. Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2010. – 448 с.